
Научная статья

УДК 811.352.3

DOI: 10.31007/2306-5826-2022-4-2-55-82-92

ЛЭЖЫГЪЭЦІЭМ И ЗЭМАН КАТЕГОРЭР КЪЭБЭРДЕЙ-ШЭРДЖЭСЫБЗЭМ

Хэжь Марьянэ Рашид ипхъу

Гуманитар къэхутэныгъэхэмкІэ институт – Федеральнэ къэрал бюджет шІэныгъэ ІуэхушІапІэ «Урысейм шІэныгъэхэмкІэ и академием и Къэбэрдей-Балъкъэр шІэныгъэ центр» Федеральнэ шІэныгъэ центрым» и филиал, Налшык къалэ, Урысей, maryana.khezheva@yandex.ru, <https://orcid.org/0000-0002-9568-7751>

© Хэжь М.Р., 2022

Аннотаци. ШІэныгъэ лэжыгъэр теухуашъ къэбэрдей-шэрджэсыбзэм и лэжыгъэцІэм иІэ зэман гъэпсыкІэхэр джыным. Статъям и къалэн нэхъыщхьэщ лэжыгъэцІэм иІэ зэман гъэпсыкІэхэр гъэбелджылыныр, а гъэпсыкІэхэм я къэхьукІэ нэхъыщхьэхэр наІуэ къэщІыныр. Лэжыгъэм къыщыгъэлъэгъуашъ лэжыгъэцІэм и зэман категорэр джыным шІэныгъэлІхэр пІалтэ кІыхь хьуауэ елэжъу, дэтхэнэ зы грамматикэ лэжыгъэми мы категорэм теухуа Іыхьэ щхьэхуэр къыщыхэгъэкІауэ щыт пэтми, зэман гъэпсыкІэу лэжыгъэцІэм иІэхэм я бжыгъэри, абыхэм я къэхьукІэри, я мыхьэнэ нэхъыщхьэхэри нобэр къыздэсым арэзы укъащІу убзыхуауэ зэрыщымытыр. Статъям япэ дыдэу къыщыдгъэсэбэпащъ БищІо Б.Ч. (ф.шІ.д.) адыгэбзэкІэ зэридзэкІа бзэщІэныгъэ фІэщыгъэцІэхэр.

Къэбэрдей-шэрджэсыбзэм зэман гъэпсыкІэу 9 къыщыхэбгъэкІыну къозэгъ: ит зэман, къэкІуэнэу гъэкІэщІа зэман, къэкІуэнэу щыз зэман, блэкІа зэфІэкІа зэман, блэкІа жыжъэ зэман, елыта блэкІа зэман, блэкІа жыжъэ зэфІэкІа зэман, блэкІа жыжъэ елыта зэман, блэкІа гъэкІэщІа зэман (аорист).

Зэрыгуазэ псалъэхэр: къэбэрдей-шэрджэсыбзэ, лэжыгъэцІэ, зэман категорэ, лъабжъэпэ, лъабжъэужъ

Цитатэ къыззрыхэнхыну: Хэжь М.Р. ЛэжыгъэцІэм и зэман категорэр къэбэрдей-шэрджэсыбзэм // Вестник КБИГИ. 2022. № 4-2 (55). С. 82–92. DOI: 10.31007/2306-5826-2022-4-2-55-82-92

Original article

CATEGORY OF VERB TENSE IN THE KABARDINO-CIRCASSIAN LANGUAGE

Maryana R. Khezheva

Institute for the Humanities Research – Affiliated Federal State Budgetary Scientific Establishment «Federal Scientific Center «Kabardian-Balkarian Scientific Center of the Russian Academy of Sciences», Nalchik, Russia, maryana.khezheva@yandex.ru, <https://orcid.org/0000-0002-9568-7751>

© M.R. Khezheva, 2022

Abstract. The category of verb tense is one of the most important for the functioning of the language. The article is devoted to the analysis of tense forms of the verb in the Kabardino-Circassian language. The purpose of the article is to identify the specific features of the formation and functioning of the main forms of the tense of the verb in the Kabardino-Circassian language. It is noted that close attention is paid to the study of verb

tense forms in all existing grammars of the Kabardino-Circassian language, however, linguists still do not have a common opinion, both in terms of the number of tense forms and grammatical features of formation and functioning. The main innovation of this article is that the work uses a new linguistic terminology in the Kabardian-Circassian language, developed by Doctor of Philology B.Ch. Bizhiov.

The overall result of the work boils down to the fact that in the Kabardino-Circassian language it is legitimate to distinguish 9 forms of time: present, future I (with the suffix -n), future II (with the suffix -nu), past perfect tense, past imperfect tense, long past tense, past past time, aorist.

Keywords: Kabardino-Circassian language, verb, tense category, prefix, suffix

For citation: Khezheva M.R. Category of verb tense in the Kabardino-Circassian language. Vestnik KBIGI = KBIHR Bulletin. 2022; 4-2 (55): 82–92. (In Kabardian). DOI: 10.31007/2306-5826-2022-4-2-55-82-92

Научная статья

КАТЕГОРИЯ ВРЕМЕНИ ГЛАГОЛА В КАБАРДИНО-ЧЕРКЕССКОМ ЯЗЫКЕ

Хежева Марьяна Рашидовна

Институт гуманитарных исследований – филиал Федерального государственного бюджетного научного учреждения» Федеральный научный центр «Кабардино-Балкарский научный центр Российской академии наук», Нальчик, Россия, maryana.khezheva@yandex.ru, <https://orcid.org/0000-0002-9568-7751>

© М.Р. Хежева, 2022

Аннотация. Категория времени глагола является одной из важных для функционирования языка. Статья посвящена анализу временных форм глагола в кабардино-черкесском языке. Целью статьи является выявление специфических особенностей образования и функционирования основных форм времени глагола в кабардино-черкесском языке. Отмечено, что изучению форм времени глагола уделяется пристальное внимание во всех существующих грамматиках кабардино-черкесского языка, однако у лингвистов до сих пор нет единого мнения, как по количеству временных форм, так и по грамматическим особенностям образования и функционирования. Главное новшество данной статьи заключается в том, что в работе используется новая лингвистическая терминология на кабардино-черкесском языке, разработанная доктором филологических наук Б.Ч. Бижоевым.

Общий итог работы сводится к тому, что в кабардино-черкесском языке правомерно выделение 9 форм времени: настоящее, будущее I (с суффиксом -н), будущее II (с суффиксом -ну), прошедшее совершенное время, прошедшее несовершенное время, давнопрошедшее время, преждепрошедшее время, аорист.

Ключевые слова: кабардино-черкесский язык, глагол, категория времени, префикс, суффикс

Для цитирования: Хежева М. Р. Категория времени глагола в кабардино-черкесском языке // Вестник КБИГИ. 2022. № 4-2 (55). С. 82–92. DOI: 10.31007/2306-5826-2022-4-2-55-82-92

Адыгэбзэхэм я зэман гъэпсыкIэхэр шызэпкърыхаш грамматикэ лэжыгъэ куэдэм [Борукаев 1932, ГКЧЯ 1957, ГКЧЯ 1970, Ногмов 2020, Турчанинов, Цагов 1940, Урыс 2001, Яковлев, Ашхамаф 1941, Яковлев 1948], абы кыдэкIуэу шыIэш лэжыгъэцIэм и зэман категорэм теухуа лэжыгъэ щхьэхуэхэри [Бижоев 2021, Налоев 1956]. Апхуэдэу шыт пэтми, адыгэ бзэцIэныгъэм нэсу зэхэгъэкIа щыхуакъым зэман категорэм теухуа упщIэ щхьэхуэхэр, абыхэм я бжыгъэр, я кыхьэгъэкIыкIэр.

1957, 1970 гъэхэм кыдэкIа грамматикэ къэхутэныгъэ лэжыгъэхэм зэри-тымкIэ, лэжыгъэцIэм и зэманхэр гупитIу гуэшащ [ГКЧЯ 1957, ГКЧЯ 1970].

Япэ гупым хохьэ лэжыгъэр щекIуэкI зэманыр жьабзэм зэрехьэлIар къэзыгъэлабгъуэ зэман гъэпсыкIэхэр, етIуанэ гупым хохьэ лэжыгъэр щекIуэкI

зэманыр блэкла зэман гуэрым зэрыхуштыр кээзыгэлыагуэ гээпсыклэхэр. Мыпхуэдэ еплыккэм ипкы итклэ, адыгэбзэм кышыхэгэклаш: ит I (сэ *сотхэ(р)*, ар *йоджэ*, хыджэбзыр *мэлажэ*) ит II (сэ *сыклуэрт*, хыджэбзыр *щытм*), блэкла I (*сабийр жейш*, а махуэм япэу мафлэгу *слъагъугъащ*, хыджэбзым *еджанлэр кьуухаклэщ*), блэкла II (*сабийр жейт*, а махуэм япэу мафлэгу *слъагъугъат*, хыджэбзым *еджанлэр кьуухаклэт*), кэклуэну I (*хыджэбзыр тхыль куэд еджэнуш*, хыджэбзыр *еджанлэм щлэтлысхьэниш*), кэклуэну II (*щлалэр тхэнт*, *щлалэр тхэнут*) зэман гээпсыклэхэр. Щапхэхэм кыызрагэлыагуэщи, етлуанэ гупым хыхэ зэман гээпсыклэхэр кээгэлыэгъуа хуащ лъабжэгуэс *т*-клэ [ГКЧЯ 1970: 131–138].

Мыпхуэдэ еплыккэм зэхэмыгэкла упщлэ куэд хэлъщ, арэзы утехуэнуи гугъуш. Ищхэккэ зи гугъу щытцла еплыккэм тету зэман гээпсыклэхэр гуэшыным кегъэуэв форматив *-т*–м зэман гээпсыклэ псом и дежи зы мыхьэнэ флэкл имылэныр. Ар лэмалыншэщ зэралуатэ тешэм и деж форматив *-т* зыпыт зэман гээпсыклэ, *-т* зыпымыт зэман гээпсыклэ лэужыгъуэ зэпэщлэувитыр кэхьун папщлэ. Абы кыдэклуэу бзэм и щапхэхэм кягэлыагуэ форматив *-т* – м зэман гээпсыклэ зэхуэмыдэхэм щапыувэккэ, мыхьэнэ зэтемыхуэхэр зэралэр [КЧЯ 2006: 206–207]. Псалъэм папщлэ: *клуэрт*, ауэ *клуэнут*. Нэгъуэщлэ жыплэмэ, *т*- зыпыт зэман гээпсыклэ псоми зэралуатэ тешэр кягэлыагуэркым. *Клуэрт*, *клуат*, *клуэгъат* жыхуилэ гээпсыклэхэр зэралуатэ тешэм и щапхэхэщ, *клуэнт*, *клуэнут* гээпсыклэхэр флэфыныгъэ тешэм и щапхэхэщ.

Ищхэккэ зи гугъу щытцла гээпсыклэм тепщыхьмэ, *клуэрт*, *ихэрт*, *лажээрт* лэжыгъэцлэхэм ит зэман кягэлыагуэ. Кьумахуэ М. I. кызыриллыгэтмккэ, мыпхуэдэ лэужеплыккэм арэзы утехуэну гугъуш, сыту жыплэмэ мы лэжыгъэцлэм елыта блэкла зэманым и грамматикэ нэцэнэхэр хэлъщ, блэкла зэманым еклуэкла лэжыгъэ кегэлыагуэ. Псалъэм папщлэ:

1) <i>со-клуэ</i>	2) <i>сы-клуащ</i>	3) <i>сы-клуэрт</i>
<i>уо-клуэ</i>	<i>у-клуащ</i>	<i>у-клуэрт</i>
<i>ма-клуэ</i>	<i>клуащ</i>	<i>клуэрт</i>

Япэ парадигмэ сатырыр ещанэ щхьэр кээгэлыэгъуа зэрыхуамккэ, япэ етлуанэ щхьэхэр кээгэлыэгъуа зэрыху лъабжэпэхэм я лүклэмккэ кьащхьэщоккэ етлуанэ, ещанэ парадигмэ сатырхэм. Абы кыдэклуэуи кыжылапхэхэщ етлуанэ, ещанэ парадигмэ сатырхэр зи гугъу тцла лэужугъэхэмккэ зэрызэщхьэщымыккы. Ещанэ парадигмэ сатырым и лъабжэ морфемэм и лүклэри, ухуэккэри тохуэ мыдрей блэкла зэман гээпсыклэхэм я лъабжэ морфемэм и лүклэм: *сы-клуэ-рт*, *сы-клуэщ*, *сы-клуэ-ри*.

Клуэрт, *ихэрт*, *еплырт* жыхуилэхэм хуэдэ лэжыгъэцлэхэр блэкла зэманым и гээпсыклэу зэрыштытм и щыхьэт налуэу кэпллытэ хуэнуш клэхэбзэм и блэкла елыта зэман кээзыгэлыагуэ лъабжэужь *-щтыгъэ* – клэ кэхьуа лэжыгъэцлэхэм ялэ мыхьэнэ дьдэм хуэдэ зэралэр [КЧЯ 2006: 207].

Ит зэман

Лэжыгъэцлэ хьейхэм кьатекла ит зэманым и гээпсыклэм кегэлыагуэ псалъэр шыжалэм техуэу еклуэкл лэжыгъэ.

Ит зэманыр кээгэлыэгъуа зэрыху лъабжэгуэс хэха адыгэбзэм илэккым, ауэ мыдрей зэман гээпсыклэ псоми кьащхьэщыккы лэжыгъэцлэ хьейхэм япоувэ ещанэ щхьэ кээзыгэлыагуэ *мэ*-(*ма*-), *е* – лъабжэпэхэр, лэжыгъэцлэ хьей кээзыгэхуэ лъабжэпэ *о*-. Мы лъабжэпэхэр зэрыпытм хуэдэу ит зэманым и гээпсыклэм пыувэнккэ хуэнуш пымытми хуэну щыт лъабжэужь *-р*. Псалъэм папщлэ: *Лусэ и бауэ макъыр зэхэпхуэ мэжсей*, *Софятрэ Аружанрэ я псалъэри зэтыуащ* (Щоджэнцлыккы I.); *Пхьащлэхэр клуэуэ мэлажээр*, *щынэхэр*

здагъэжэпхын *щыпнлэ* кызырагъэпэщыр, гъэлхуэцми *клэпылпынуш...* *клэщфу* *жыпнэну*мэ, *клуэжи* *флыуэ* жей, *Юрэрэ* уэрэ *ныжэбэ* жэщым *фи* нэбдзыпэр *кхэхуэхакъым*, – *жилаиц* *парторгым* (Тыуаршы А.).

Мыхъей лэжыгыгэцлэхэм кыатекла ит зэманым и гъэпсыклэхэм кыагъэлъагъуэ псалъэр шыжапэм техуэу шыпэ шытыклэ. Мыпхуэдэ гъэпсыклэр кыагъэлъагъуа мэхуэ нэрымылбагъуэ лъабжыгъусэклэ. Лэжыгыгэцлэ хъейхэм кыатекла ит зэманым и гъэпсыклэм кыщхъэщыкълуэ, мыхъей лэжыгыгэцлэхэм кыатекла ит зэманым и гъэпсыклэм и деж шыпэныгъэр кыагъэлъагъуа мэхуэ лъабжыгъуэ *-иц-клэ*: *Махъсымэ* зэрыт *кладэр*, – *желэ* *Сэлимэт* и *анэм*, *кхуэщын* зэхэщыцар *кыищыпныжурэ*, – *сенэ* *бжэкъуагъым* **кхуэтиц**. (Шортэн А.).

Ит зэманым и шымыпэныгъэр кыагъэлъагъуащ лъабжыгъуэ *мы-* *клэ*, лъабжыгъуэ кыым-*клэ*: *Щхъэм* **имылъмэ**, *лъакъуэм* и *мыгъуагъэц* (Адыгэ псалъэж). *Сэ* *зэи* *си* *флэц* **хъуртэкъым** *ар* *ди* *лабораторэм* *щылэжсэн* *флэкл* *ицхъэусыгъуэ* *имыпэу* *кхэкълуауэ* *сынэплэрт* *кырикълуэнум* (Клэрэф М.).

Ит зэманым мыхъэнэ зыбжанэ кыагъэлъагъуэ [Урыс 2001: 165]:

1. Псалъэр шыжапэм техуэу екълуэклэ лэжыгыгъэ, шытыклэ: *Ныщхъэби араиц*, *лищыр* *куэзыр* **мэджэгу**, *фызыр* **мэпцафлэ** *а* *жыхуэтлэм* *нэхъыбэ* *имыпэцфлу* (Нало А.).

2. Мычэму шыпэ шытыклэ, екълуэклэ лэжыгыгъэ: *(Тоня* *жылэу:)* *Шхы*, *си* *псэм* *хуэдэ*, *сэ* *уэ* *флыуэ* *уолъагъур*, *хэт* *ицлэрэ* *уи* *насыпыр* *кызырэппэкъуэкълуныр*, *кхуэр* *зоукл*, *бгыр* *зоукл*, *дунейр* *шэрхъуу* **мэджэрэз** (Дыгъужь Кху.). *Сэри* *си* *лэпкъым* *еицхъыжэ* *си* *Тэрчи*, *иныцэкъым*, *итлани* *мэхуэцлэ*, *зегъэбгэ*, *ерыцу*, *кыырхэр* *пхигъэзу*, *уэру* **йожэх...** (Шортэн А.).

3. Бзэм дыщрохъэллэ блэкла *лүэхугъуэ* гуэрым ит зэманым и гъэпсыклэклэ шытэпсэлъыхъ: *Нэхъ* *кызыгурылуэ* *зыкхъомыр* *Россием* и *дэрэну* **хуожэ**, *зыкхъомри* *Турцием* и *телхъэу* **кхуэу** (Шортэн А.).

4. Зэман кыэхуэклэцлэхэм я гъусэу кыщыкълуэм и деж ит зэманым кыэкълуэну зэманым и мыхъэнэр кыагъэлъагъуэф: *Сэ* **ицэдей** **солажэ**. *Нэху* *щынуц* *абы* *флэклмэ...* (Клэрэф М.).

5. Зэрыупщлэ тешэм деж ит зэманым и гъэпсыклэм поувэ упщлэ мыхъэнэ зыхэлэ лъабжыгъуэ *-рэ*, *р-кэ*, псалъэклапэ *плэрэ* *жыхуицлэхэр*. *Линэ*, *дэнэ* *уклэрэ?* *Ныщхъэбэ* *лэндэрэ* *сэ* *уэ* *сыныпльохуэр* (Кхуэуху Ц.). *Фи* *жеин* *кыакулэркэ?* *Хъэуэ*, *жэц* *ди* *куэди* *иджыри*. (Клэрэф М.). *Фаризэт*, *ди* *гъунэгъу* *фызыр*, *здэщылэр* **умышлэу** **плэрэ** *уэ?* (Кыашыргъэ Хь.).

Елыта, хуэгъэкълуатэ тешэхэм деж ит зэманым лъабжыгъуэс щхъэхуэклэ кыагъэлъагъуа хуэркъым. *Гур* *мыплэмэ*, *нэр* *плэркъым* (Адыгэ псалъэж). *Щынаицхъэ* *плэагъумэ*, *гъатхэци*, *лэаицхъэ* *плэагъумэ*, *бжыыхъэц* (Адыгэ псалъэж).

Кыэкълуэну зэман

Адыгэбзэм и кыэкълуэну зэманым гъэпсыклэу ллэужыгыуитлэ илэц лъабжыгъуэ *-н* – *клэ* кыэхуэрэ лъабжыгъуэ *-ну* – *клэ* кыэхуэрэ [Урыс 2001: 167].

Кыэкълуэну гъэклэщлэ зэман

Кыэкълуэну гъэклэщлэ зэманым кыагъэлъагъуэ псалъэр шыжапэм иужыклэ кыэхуэпклэ хуэну лэжыгыгъэ. Кыэкълуэну гъэклэщлэ зэман гъэпсыклэр кыохуэ лэжыгыгэцлэм и псалъэпкъым лъабжыгъуэс *-н* пыувэурэ.

Мы зэман ллэужыгыгъуэм и шыпэныгъэ гъэпсыклэр лъабжыгъуэ *-иц* – *клэ* кыагъэлъагъуа мэхуэ. Щапхъэ: *Хуэниц*, *дянэ*, – *жилаиц* *Мазизэ*, – *уэ* *зэрыжыхуэплэм* *хуэдэу* **ицлэниц**, *ауэ* *апхуэдэу* *умыгужыгъей*, *дохутыр* *кыэкълуам* *мыкыишну* *жилаиц* *кхуэзыр* (Шэджыхъэщлэ Хь.).

Адыгэбзэм и беслъэней щыпнлэбзэмрэ псыжэ щыпнлэбзэмрэ кыэкълуэну гъэклэщлэ зэманым и шыпэныгъэ гъэпсыклэм лъабжыгъуэ *-иц-р* шапыуэ хабзэкъым. Беслъэней щыпнлэбзэм (клэхэбзэми хуэдэу) *зи* *гугъу* *тщы* зэман

лэужыгыуэм и шы́лэныгъэ гъэпсыклэр къыщохуэ лъабжьэгъусэ -н-клэ: *сцлын, сеплгын*; псыжь шы́плэбзэм – лъабжьэгъусэ -нэ-клэ: *сцлынэ*. Хуэбгъэфашэ зэрыхуэнумклэ, беслэней шы́плэбзэмрэ клэхэбзэмрэ къыщызэтенаш къэклуэну гъэклэшлэ зэманым адыгэбзэхэр зыуэ шыщыта лъэхъэнэм ила гъэпсыклэр. Псыжь шы́плэбзэм къыщагъэсэбэп лъабжьэужь -нэ – мрэ иджрей литературэбзэм къыщагъэсэбэп лъабжьэгъусэ *ц-* мрэ адыгэзэдаибзэр шы́плэбзээрэ гуэша хуа иужьклэ къежыаш.

Къэклуэну гъэклэшлэ зэманым и шымылэныгъэ гъэпсыклэр къэгъэлъэгъуаш лъабжьэужь -къым – клэ, лъабжьэпэ *мы-* -клэ. – *Уэлэхы, ихын цхэклэ сыллами, сэ а уи кхуэ нэкулгыр сымыцхын, сэ сымуслымэни, – жызола* (Нало З. Нэвагъуэ); *Си гугъэмклэ псори зэпэтишэча хуэдэц, зэрыжапаци, колхоз собранэ тцлныным дыпэллэцкъым, коммунистхэмрэ къуажэ активистхэмрэ ди жэмхэр колхозым етицэу цлэддзэни* (Хьэхуэпашлэ Хь.).

Къэклуэну шы́з зэман

Къэклуэну шы́з зэманым къэгъэлъэгъуэ псалтэр шыжапэм иужьклэ къэхун хуейуэ шы́т лэжыгыэ.

Къэклуэну шы́з зэман гъэпсыклэр къэклуэну гъэклэшлэ зэманым и псалтэпкъым къытокл лъабжьэужь -у пыувээрэ: *сыклуэ-н-ц → сыклуэ-н-у-ц*.

Къэклуэну шы́з зэманым и шы́лэныгъэ гъэпсыклэр къохуэ лъабжьэужь -ц –клэ: *Пэжц, сыцхэхуитц, сьт сцлэми, жьсцлэми, си адэмрэ си дэлхумрэ къысцхэхьцыжынуц, жи́лэу Гупымыклэ зигъэкъакъыукъым, зигъэцлагъуэркъым* (Мафлэдз С.).

Шымылэныгъэ гъэпсыклэр къэгъэлъэгъуаш лъабжьэпэ *мы-* -клэ, лъабжьэужь -къым –клэ: *Мадинэт ар зэрымыхуэну, апхуэдэ делагъэклэ къыпэмылэцну жри́лэнут, ауэ Фу́лэд жьыжэ нэсыжат* (Шэджыхьэцлэ Хь.). – *Розэ, сэ сыкыдэмыхьэжыну сыдоклэр мы пцлантлэм. Къызжилакъым жумылэж, си ужыым унимыхьэ, пхуэзгъэгъуэуцкъым, – къыжри́лэц и цхьэгъусэми, а жэцым и пцэддэжыжыым Исхьэкъ и унэм къыщлэклац, и фэм шы́з шы́гынырэ и тхылгхэр здыдэлэ зы папкэ плацлэ цыклэрэ флэкла къыщлэмыхуэ* (Кхьуэхуэ Ц.).

Нэрылгъагъуш къэклуэну гъэклэшлэ зэманымрэ къэклуэну шы́з зэманымрэ парадигматикэ зэхуэдэныгъэ ялэу зэрышымытыр. Псалтэм папцлэ, адыгэбзэм (къэбэрдей-шэрджэсыбзэм) къэклуэну шы́з зэманым и зэралуатэ тешэм гъэпсыклэ мыуха къыгъэхьуркъым: *сыклуэ́нцци* (къэклуэну гъэклэшлэ зэман), ауэ *сыклуэ́нуцци* (къэклуэну шы́з зэман): *Газетым и редакторыр къеджамэ, псори къыгъанэрти клуэрт, а цыхубзыр дивизэм я тылым цылгъагъунути, лэмал имыгъуэтмэ, Къазыхуэ Мухъутар и фочыр къицтэрти, ежээрт: сыклуэ́нцци нэмыцэм сецэни, жи́лэу* (Кышокуэ А.). *Сэ нэху зэрыцу си аншы́м сыклуэ́нуцци дадэ жеслэнуц мамэ зэраубыдар* (Брат Хь.).

Нэгъуэщлэ жыплэмэ, къэклуэну зэман лэужыгыуэитлэр гъэпсыклэ псоми шы́зэпэщлэгъуэа хьуркъым, ар шы́хьэт тохуэ зи гугъу тцлэ зэман гъэпсыклэм нэхь иужьылуэклэ бзэм зыщинуэуэ зэрыщытым.

Къэклуэну шы́з зэманым, къэклуэну гъэклэшлэ зэманым къыщхьэщыкыу, адыгэзэдаибзэм хэтакъым. Абы къыдэклэуэи, къэклуэну шы́з зэманымрэ къэзыгъэхуэ лъабжьэгъусэми и къежыкълэрэ ар къызытекълэрэ налуэ хуауэ шы́ткъым.

Бзэм дыщрохьэлэ лъабжьэужьхуэ -а, -тэ, -мэ жыхуилэхэр зэщлэгъуэ лэжыгыэцлэм пыувэмэ, къэклуэну зэманым къэхуэну зыщлэхуэупс луэхугъуэ гуэр къыгъэлъэгъуэу, абы ипкэ итклэ къэклуэну зэманым и нэщэнэ гуэрхэри хэплэгъуэу. *Мис, уэрэ сэрэ зэгъусэу къэдухьынуц, флы дьыдэтэкъэ дьызэгъусэу зы район дыклуатэмэ, зы сымаджэц дыщылэжыатэмэ* (Шэджыхьэцлэ Хь.).

Блэкла зэманым и гъэпсыклэхэр

Адыгэбзэм блэкла зэманым и гъэпсыклэу къыхэбгъэклыну къозгъэ лэужыгыгуи (гъэпсыклэу хы). 1. блэкла зэман (перфект), 2. блэкла жыжэ зэман

(перфект II), 3. елыта блэклэ зэман (имперфект), 4. блэклэ жыжэ зэфлэклэ зэман (плюсquamперфект I), 5. блэклэ жыжэ елыта зэман (плюсquamперфект II), 6. блэклэ гэклэшлэ зэман (аорист) [КЧЯ 2006, Урыс 2001].

Блэклэ зэман (перфект)

Мы зэманым и лэабжэуэ кэохуэ -а, -я, -а-клэ лэабжэуэжэуэ пыувэуэрэ. Лэабжэуэжэуэ -а, -я – хэмклэ кээхуэа блэклэ зэманым и гэкпсыклэм нэхыбэу кэагэлэагэуэ псалтэр шыжалэм техуэу зэфлэклэ, ауэ зи лэуэжыи иджыи еклэуэклэ лэжыгыгэ: *Фызым нэгуныр луэ ихэпнэм деж цылэтыхури сэхым блынкэклэ зыклэригэцлэиц, и лэбэцлэ клэпэр илуэтурэ уафэмклэ дэлгэяиц* (Шэджыхэцлэ Хь.).

Лэабжэуэжэуэ -а-клэ-иц жыхуилэхэмклэ кээхуэа блэклэ зэманым кэагэлэагэуэ псалтэр шыжалэм техуэу зэфлэклэ, зи лэуэжыи нуха лэжыгыгэ. *Зэрыжалэжымклэ, зы адыгэ хыдэжэбз цыклуэ гуэр, – дэтхэнэ кэуажэи ар? Хьедэхэхэ, сцыгыгуицэжэжэжэиц, сымти, аркэ-ицэ, зэгурэм езы султан дыдэр кыхуэзэиц абы* (Шортэн А.).

Адыгэзэдаибзэм блэклэ зэманыр кышыгыгэлэагэуэ хууэ шыташ лэабжэуэжэуэ -гэ (гэ) – клэ. Блэклэ зэманыр кэзыгыгэлэагэуэ лэабжэуэжэуэ а-р адыгэбзэхэм езыр-езыру зышауэжым кэежэа кээхуэгыгэцлэиц, ар адыгэзэдаибзэ лэабжэуэжэуэ -гэ – м кыытэклауэ кээплэгэ хуунуш. Зи гугуэ тшлы лэабжэуэжэуэ -гэ – р иджырей бзэм шыдоллаагэуэ *тыгэбэ, бжыгэбэ, кэагэлыгэбэ* псалтэхэм. Мы псалтэхэр я кэежэжэклэклэ лэуэжыицлэм и блэклэ зэманым и гэкпсыклэуэ кээплэгэ хуунуш.

Блэклэ зэманыр кышыгыгэжэуэ псалтэпкыым фонетикэ зэхуэагэныгыгэхэр егэуэт. Псалтэпкыым пыт макэзэшэ э, ы – хэр зэхуэагэа мэхуэа блэклэ I зэманыр кэзыгыгэлэагэуэ лэабжэуэжэуэ -а – мклэ: *зд-а-иц < зды-а-иц, сыклуэ-а-иц < сыклуэ-а-иц.*

Блэклэ зэманым и шымылэныгыгэ гэкпсыклэр кэохуэ лэабжэуэжэуэ -кыым, лэабжэуэжэуэ *мы-* – хэмклэмэ. *Уэзырмэс клэицклэ лэуэхум яуэжэ ихыиц, жэициц, махуиц мэхури ар лэнэгу итлысхэуэ ишахыым, нлэ клэуэцлэ игуэалтэхуэуи зы сыхэатынэ жэахыым* (Кыашыргэ Хь.). (*Зажан Бабот зыхуигэзэу:*) *А уэ уи жыгэхэм хуэдэу еклуу, егусысауэ ухуэицлэ зы мылэрысеи, зы кхуэжэсеи слэагэуахыым. Тхэ, сымлэагэуа!* (Нало З.).

Блэклэ жыжэ зэман (Перфект II)

Адыгэбзэм и блэклэ жыжэ зэманыр кэохуэ блэклэ зэманым ит лэжыгыгэцлэм и псалтэпкыым лэабжэуэжэуэ -а, -т жыхуилэхэр эцлэгыгууу пыувэуэрэ. Имышээнэклэ блэклэ жыжэ зэманым кэагэлэагэуэ псалтэр шыжалэм и пэ кыхуэу зэман хэха гуэрклэ еклуэклауэ шыта лэжыгыгэ: *Зы кэуажэ гуэрым шытсэурт зы лыжэ цыклуэ зы фызыжэ цыклуэ, зыкэомрэ бын ямылэу еклуэжыицлэ иклэм иклэжым абыхэм кэахэхуэиц зы кэуэ цыклуэ, ар апхуэдизклэ цыклуэицлэицэиц иклуэиц, Шыкэуицлэиц флэицэиц* (Гуэрылуатэ).

Елыта блэклэ зэман (Имперфект)

Елыта блэклэ зэманым кэагэлэагэуэ псалтэр шыжалэм ирихэлэуэ зэфлэклэ, ауэ зытэпсэлгыхыжэ лэуэжыгуэи техуэу шыла шытыклэ е еклуэкла лэжыгыгэ. Апхуэдэуи, елыта блэклэ зэманым кэагэлэагэуэ куэдэр кытригэзэжурэ кээхуэ, шхэуэсгыгуэ гуэрым кыыхэжэуэ зэпыуа лэжыгыгэ. Мыхэй лэжыгыгэцлэхэм елыта блэклэ зэманым и гэкпсыклэр кэагэклэ лэабжэуэжэуэ -т-клэ: *Гупымыклэ и псалтэм еицлыжыну и гуицхыи кэагэжытэжыым. Имышабзэхуэу абы и жэицгэуэлэ фызыр ныицхэбэ кэеицхэуэжэуэиц дэнэ кээнэ, нэгуд хуэжауэ иыиц* (Мафлэдз С.).

Лэжыгыгэцлэ хэйхэм елыта блэклэ зэманым и гэкпсыклэр кэагэклэ – (р)т лэабжэуэжыымклэ: *Мазизэ и хэлэ-ицэн дахэм, и псалтэклэ шабэм, и ерыицагыым, ицхэхэ зэримыицлэм, дэтхэнэ зымы зэуэ нэлуэиц зэрыхуэхуэиц псори дихэхуэиц, я цехым шылажэжэжэиц ямызакэуэ, заводисо зэлуэицлэхэм мызэ-мытлэуэ и цлэ иралуат, комсомол комитетым яшэурэ лэжыгыгэ гуэрхэр и ицэ кыдалтэхуэиц, Мазизэ и лэуэжы хэарзынэу ежэуэ еклуэжыиц...* (Шэджыхэцлэ Хь.).

Клэхэбзэм мы зэман лэуэжыгыгуэи зышиуэжэуэ шыткыым.

БлэкIа жыжъэ зэфIэкIа зэман (Плюсквамперфект I)

БлэкIа жыжъэ зэфIэкIа зэманьр кытокI блэкIа зэманым и гъэпсыкIэм лъабжьэужъ -гъэ, (-гъа) пыувэурэ. БлэкIа жыжъэ зэфIэкIа зэманым кыегъэлыагъуэ псалъэр щыжаIэм ирихъэлIэу зэрызэфIэкIрэ куэд щIа лэжыгъэ. БлэкIа жыжъэ зэфIэкIа зэманым унафэ тешэм и гъэпсыкIэр игъуэт хабзэкым. Апхуэдэуи зи гугъу тшIы зэман лIэужыгъуэм и фIэфIыныгъэ тешэм и гъэпсыкIэр лъабжьэужъ -кIэт – кIэ кытекIыркым.

БлэкIа жыжъэ зэфIэкIа зэманым и щымыIэныгъэ категорэр къэгъэлыгъуа мэху лъабжьэужъ -къым, лъабжьэпэ -мы-кIэ: *Нобэ хуэдэу адыгэкъуэр ншэм пхылъэту щытыгъакъым. Къымыгъазэу щIыри хыри этыуицIу ар къэсакъым* (ЩоджэнцIыкIу А.).

Хуэбгъэфашэ зэрыхъунумкIэ, блэкIа жыжъэ зэфIэкIа зэманым адыгэбзэхэр зыуэ щыщыта лъэхъэнэм зиужащ. Къэбэрдей-шэрджэсыбзэм и блэкIа жыжъэ зэфIэкIа зэманьр къэгъэлыгъуа зэрыху лъабжьэужъ -гъа –р блэкIа зэман къэгъэлыгъуа зэрыху лъабжьэужытIу зэхэту къэплъытэ хъунущ; адыгэзэдаибзэ къежапIэ лъабжьэужъ -гъ– рэ, нэхъ иужькIэ къежа блэкIа зэман къэзыгъэлыагъуэ лъабжьэужъ-а –мрэ. Лъабжьэужьхэу -гъэ, -а – хэм я зэкIэлъыкIуэкIэр щыхъэт тохуэ лъабжьэужъ гъэ-р а-м хуэмыкIуэ щIыкIэ блэкIа жыжъэ зэфIэкIа зэманым зэрызиужам.

БлэкIа жыжъэ елыта зэман (Плюсквамперфект II)

БлэкIа жыжъэ елыта зэманым и гъэпсыкIэр блэкIа жыжъэ зэфIэкIа зэманым кытокI лъабжьэужъ -т пыувэурэ. БлэкIа жыжъэ елыта зэманым кыегъэлыагъуэ лэжыгъэр псалъэр щыжаIэм пэжыжъэ зэман пыухыкIа гуэркIэ екIуэкIауэ зэрыщытар: *ПцIэжыркъэ, уи адэм сыщIыгъуу сыщыкIуэгъам саугъэт къыдитыгъат* пащам, *Ар къыщыдэдэжкIэ – дыгъакIуэ, «къоджэр нэхъыжъщ» жалэ* (Шортэн А.).

БлэкIа гъэкIэщIа (Аорист)

БлэкIа гъэкIэщIа зэманьр кытокI унафэ тешэм ит лэжыгъэцIэм и псалъэпкъ блэкIа зэман, къэкIуэну зэман къэзыгъэлыагъуэ лъабжьэужъ –а, -ну жыхуиIэхэр зыпымытым, щыIэныгъэ къэзыгъэлыагъуэ лъабжьэужьхэу – щ, -р(и) пыувэурэ.

БлэкIа гъэкIэщIа зэманым кыегъэлыагъуэ псынщIэу, напIэзыпIэм, зэрымышIэкIэ кэхъуа лэжыгъэ, абы кыхъэкIкIэ ит зэманым и нэщэнэ гуэрхэри хыболъагъуэ: *Ар (тхыгъэр) зытеухуар къакIуэщ, зытха щIалэ кIыхъышхуэр къыгъэутри, джыдэ щыкIу шыгъыу кырихуэкIат, зы нэшым къыщIыхум, адрейм щIэлъадэу* (Къэрмокъуэ М.).

Адыгэбзэхэм я блэкIа гъэкIэщIа (аорист) зэман гъэпсыкIэм хэлъ щхъэхуэныгъэхэм теухуа упщIэхэр нэсу джа хъуауэ, арэзы укыищIу зэхэгъэкIа хъуауэ щыткъым, мы зэман гъэпсыкIэм адрей зэман лIэужыгъуэхэм ядомылыагъу щхъэхуэныгъэ куэд хэлъщ. КъыжыIэн хуейщ адыгэбзэхэм елэжа языныкъуэ щIэныгъэлIхэм блэкIа гъэкIэщIа (аорист) зэман лIэужыгъуэр къызэрыхамыгъэкIыр. БлэкIа гъэкIэщIа (аорист) зэманьр кыхъэзыгъэкI щIэныгъэлIхэри мыбы и нэщэнэ нэхъыщхъэхэм зэхуэмыдэу топсэлъыхъ. БлэкIа гъэкIэщIа зэман лIэужыгъуэм и шапхъэу щIэныгъэлIхэм къагъэлыагъуэ *кыхъэри, ирихуиц, къыплъыст, къытыцуицIт* жыхуиIэм хуэдэхэр: *Хамэхъэ кыхъэри унэхъэр ирихуиц; Хэт и лей къыплъыст; Сыт хуэдэ гуауэр къытыцуицIт, н.*

Языныкъуэ щIэныгъэлIхэр зэрэплъымкIэ, аористыр лэжыгъэцIэм и псалъэпкъ къабзэщ. Ауэ мы еплъыкIэм арэзы утехуэну гугъуш, сыту жыпIэмэ ар бзэм къызэригъэсэбпыр лэжыгъэцIэм и щхъэ гъэпсыкIэхэр иIэуш, лэжыгъэцIэм и лъабжьэужым.

Зи гугъу тшIа лэжыгъэцIэ гъэпсыкIэхэр убгъуауэ къышагъэсэбэп IуэрыIуатэм и усэбзэ жабзэхэм. Псалъэм папщIэ: *Насытынишэу зэман бзаджэм дыхалъхуэщ, Мылъхуэжыныр пицъжэ-уэркъыжъхэм къахукIуэ* (Адыгэ уэрэдыжъ).

Мыпхуэдэ гээпсыклэм ит лэжыгыгэцлэ лэужыгыгуэхэр мымащлэу кышчаггэсэбэл лэурыгуатэм и жыпхэм тету тхэ адыгэ усакуэхэм, джэгуакуэхэм я бээми. Псалгэм папщлэ: *Гужьеигуэишхуэм укыбггэдашири, уи анэжэ тхэмыщклэм укыхуаишэжэ. Клэрахуэ флыцлэжыыр цэ зэтебггауаиц, Зэ уэггуэ закгуэти Алихъаныр епсыхыжэ* (Пащлэ Б.).

Мыпхуэдэ гээпсыклэм ит блэкла гээклэщла зэман (аорист) лэужыгыгуэм куэдрэ урохээлэ псалгэ зэпыщла гупым е аорист зэпыщла гупым хэту. Бзэм мымащлэрэ кышчыдоггэсэбэл *сыклуэиц, сеплыц, сыхэиц* жыхуилэхэм хуэдэ аорист зэпыщла гуп зыхэт зэхэлгыклэхэр.

Аорист зэпахэм, аорист зыхэт псалгэ зэпыщлахэм я шапхэ:

1. *Сыхэиц сыхэри сыувылэжаиц, еплыц еплэри жидаиц, кыклухыц кыклухэри къеклуэлэжаиц* жыхуилэ зэхэлхэм етгуанэ аорист зэпыщла кышчоклуэ. *Къуажэклэ дьидэм деж зы фызыжэ цыклу цыпсэути, еплыц еплэри, зэкуэфэуэжаиц, жи:* – *Тобэ, тобэ, мы жылэр Къуишжэ Цыклу зэтрилыггэу хэт и флэиц хуэнт!* – *жилэри* (лэурыгуатэ). *Щамыгуэтиххэм, я адэр шэсиц аби, нысэ хуэнт кыллыхуэуэрэ, дуней хуэрейр кыклухыц кыклухэри, имыггэуэту къеклуэлэжаиц* (лэурыгуатэ).

2. *Сыклуэиц аби кээсхэиц, итхиц аби ириггэхэиц* жыхуилэхэм хуэдэ зэхэлхэр нэхыбэу къеклуэклэ жабзэм кышчаггэсэбэл. *Шыри клэлыклуэуэрэ и лэабжыиплэри флигганэиц аби екгуаиц* (Клэрэф М.).

3. *Сыклуэиц, сеплыц* жыхуилэхэм хуэдэ аорист зэманыт ит лэжыгыгэцлэмрэ зэзыпх псалгээпыщлэ *аби* жыхуилэмрэ зэпыгуэу кээхуа зэхэлгыклэхэр мыххэнэклэ кышчыжэщыккыым зэзыпх псалгээпыщлэ *-и* – клэ зэклэлыхыа аорист гээпсыклэм и мыххэнэм: *сыклуэиц аби кээсхэиц = сыклуэри кээсхэиц, сыхлысиц аби стхэиц = сыхлысри стхэиц. Тырку пацтыхыыр кышчылэуицлэрт абы, цххэггэусэклэ кыхуэйуэ, фыз тлоуцырыицлэ илэ нэтми, ар цызэхэсхым, сышэсри Болэтей сыклуэиц аби, кээсхэиц Аружану лэаггэр. (Нало З.). «А ууей, ууей, цххэггэуэиц, мы ди ефэндым зэхыицлыхэ псори» жысглэиц сугуки, сэри сыклуэри сыхлысыжаиц, ауэрэ а лэухур слэицлэгуицыкылэжаиц* (Шортэн А.).

Бзэм куэдрэ дышрохээлэ дызытепсэлгыхэ зэхэлгыклэр (*сыклуэиц аби, стхыиц аби* жыхуилэхэм хуэдэхэр) гээпсыклэ мыуха зилэ аористклэ гээгуггуауэ къаклуэу: *Сеуэиц аби, сыдэклэри* Бггэжэ Тлысэглэ жыхуалэм *сыклуаиц*, *нартыху ххэдзэишхуэ зыкбэм зыфлэщла вакхэнжэй лэрамэишхуэ слыггыу* (Шортэн А.). *Удз тххэмтэр иггэныщклуу, хэгупсысыхуауэ шыс Къубатиш лэмыицлиз кыхуишхыиц, абдежым Жихарь тесабыржэиц аби кышчыиудри ггаиц* (Мэлбахуэ Е.).

4. *Клуэиц цлалэри кыхыиц, цлыххэиц унэми тлысаиц, клуэиц кыхыри къекжэжаиц* жыхуилэхэм хуэдэ аорист зэхэлгыклэхэр зэхуэдэу кышчаггэсэбэл къеклуэклэ жабзэми литературэ жабзэми. Псалгэм папщлэ: *Кыхууэпэж, сыхт ищлыскли узыцыгуггэ хуэнт зылэ лэрызеххэ зыицлиггыиц, ллалгэ лэпкэ кыхымыггэклэжэуи клуэиц, Гуацэкхарэ кыхыри ежжэжаиц!* (Ххэх С.). *Долгэиц езым и лэухур кыгганэри клуэиц, районым дохутыр кыхуришири кыриггэлэжаиц* (Ххэх С.). *Ххыджэбзыр бггэддыххэиц Николаи хуишииц джэатэр, подносым зэрилгуэ* (Шортэн А.). *Сыту флыт, сыту флыт, си ххыджэбз, узыишхуэ укызырыклуэжар, – жицлэиц* лыжымы *зыхуиггэжаиц* Линэ. (Кыашырггэ Хх.). *Тххэ солуэ, ди напэр теклауэ кышчылэжыиц – жицлэиц* Иналыкыуи, *ицлэри* имыицлэжэу, *кыижыхуэ ицлэдаиц* (Журт Б.).

Клуэиц цлалэри кыхыиц жыхуилэхэм хуэдэ зэхэлгыклэхэр бзэм шаггээщлэ къалэнклэ, я мыххэнэклэ тохуэ *цлалэр клуэиц аби кыхыиц, цлалэр клуэри кыхыиц* жыхуилэхэм. Нэггуэщлэу жыпшэм, зэмыххэнэггуэ зэхэлгыклэу аорист гээпсыклищ кыоху.

Гулгытэ шххэхуэ хуэщлын хуэйиц зэклэлыгыхэ псалгээпыщлэ *-и* – клэ зэклэлыхыауэ лэабжэггэусэ *-р* зыпымыт гээпсыклэ мыуха зилэ аорист лэужыгыгуэм. Мыпхуэдэ гээпсыклэр нэхэ убггуауэ кышчаггэсэбэл лэурыгуатэм и жаныр усэбзэклэ гээпсахэм: *Дянэ бажиблу дыкылыхуи, Ххэмэишххэм дзыггуаицэ жици дыкыиши, Уи клэр бггэсысу цэдэж къуаггым укыккыуэкли, Ди лэаккыуэхэр клэицлэи, удз кырым дыхэни, Сэр флэклэ кыуымыганэу пыхыггаиц* (лэурыгуатэ).

Лябжьэужь -и зыпыт аорист гъэпсыкIэху сыкIуэри, сеплэри, стхыри жыхуиIэм хуэдэхэр блэкIа эфIэкIа зэманым епхауэ, абы щIыгъуу бзэм куэд дыдэрэ кыщагъэсэбп. Зэзыпх лябжьэужь -и – р лябжьэгъусэ -р – м поуэвэ, абы кыхэкIкIэ гъэпсыкIэ мыуха зиIэ блэкIа гъэкIэщIа зэманым и кызытекI псалъэпктым пыт макъзешэхэр хъума мэхъу.

Зэзыпх лябжьэужь -и- р зыпыт аорист гъэпсыкIэр нэхьыбэрэ блэкIа эфIэкIа зэман къэзыгъэлягъуэ лэжыгъэцIэм и пэ иту къокIуэ. *Сыт кыныщыцIар?* – жаIурэ, *Хъуэжэ кыныщIэуицIэхэм жэуап яримытыжурэ зыкъомрэ къэкIуа иужькIэ псори кызызхуишэри, кыхэкIаиц:* – Жэмыхъэт махуэ хъун, иджыри пIэм сыгъуэлъа щIыкIэктым, кызызэуынуур сцIэрктым, – жиIэри (IуэрыIуатэ). *Хъыджэбзищыр жьэгъу пащхъэ мафIэм кIуэри бгъэдэуащ,* къуаншагъэ зыIэщIэщIа хъыджэбз цIыкIу хуэдэ, абыхэм я Iэхэр ехъахащи загъэзыжу цытыц (ЩоджэнцIыкIу I.).

БлэкIа эфIэкIа зэманымрэ аорист гъэпсыкIэм ит лэжыгъэцIэмрэ якум псалъэухам и пкъыгъуэ нэгъуэщIэхэри кыщыдэуэр мащIэктым: *Фаризэт жылэм дэкIуэдыкIащ, ар хамэ къуажэ гуэрэм кIуэри* зи закъуэу псэу фызыжъ гуэрэм и цхъэр *урихъэлIащ* (Журт Б.). *Бырымбыху гуфIащ, фIыщIэр кызыщIэпс и нэ къабзитIымкIэ ар Джырандыкъуэ еплэри* Щэлэуат и дежкIэ *еплэкIыжащ* (МафIэдз С.).

Зэрытлягъуши, блэкIа эфIэкIа зэманым ит лэжыгъэцIэр аористым яужь иту, е абыхэм я зэхуакум псалъэухам и пкъыгъуэ нэгъуэщI гуэрхэр дэту къокIуэ.

Авторым и къэлэутэныгъэмрэ псалъэ занщIэрэ псалъэухам щыхэтым и деж, зи гугъу тцIа гъэпсыкIэхэм экIэлъыкIуэкIэ зэпрыгъэза яIэу къэкIуэнкIэ хъунуш: *Инал къэтэджащ: СынокIуэ, сынокIуэ, – жиIэри* (КIыщокъуэ А.) *Шыгъу зыыхахэр псы ефэжыну кыныщIэкIыниц, – цухащ Жыраслээн, псалъэмакъ кIыхъыр сымаджэм къехъэлъэкIын кыфIэщIэри* (КIэрэф М.). ГъэпсыкIэ мыуха зиIэ блэкIа гъэкIэщIа зэманыр (зэзыпх лябжьэужь -и зыпытыр) блэкIа зэманым и гъэпсыкIэ зэхуэмыдэхэми щIыгъуу къэкIуэнкIэ хъунуш:

БлэкIа жыжъэ зэману: *ИужькIэ езыри щIегъуэжэа цхъэкIэ, хухэщIыхъыжын цыIэтэктым: КIасэу щIегъуэжэат ар, – жиIэщ, кыригъаажьэри и адэшыпхъур щIигъэкъуанишэм дригъэдэIуат Иринэ* (Кхъуэхъу Ц.).

Мыдрей блэкIа зэман лIэужыгъуэхэм нэхърэ гъэпсыкIэ мыуха зиIэ блэкIа гъэкIэщIа зэманыр нэхъ пасэу къежъауэ зэрыщытым и щыхъэту къэплъытэ хъунуш абы и къежъапIэр гъэпсыкIэ нэщэнэ цхъэхуэ зимыIэ лэжыгъэцIэ псалъэпктыр арауэ зэрыщытри, бзэм къалэн куэд зэрышигъэзащIэри.

ГъэпсыкIэ мыуха зиIэ блэкIа гъэкIэщIа зэманым зэпызыщIэ зэхэлъыкIэ куэд къегъэхъу:

1) гъэпсыкIэ мыуха зиIэ блэкIа гъэкIэщIа зэманым ит лэжыгъэцIэ + блэкIа эфIэкIа зэманым ит лэжыгъэцIэ (*тIысри цысащ*): *Чэрим, зыри жимыIэу, нэмэз зыщI лIыжъым зэран хуэмыхъуу, тIысри цысащ, лIыжъым и нэмэзыр цухыху* (Шортэн А.);

2) гъэпсыкIэ мыуха блэкIа гъэкIэщIа зэманым ит лэжыгъэцIэ + блэкIа жыжъэ зэманым ит лэжыгъэцIэ (*сытIысри стхат*): *ЩыцIыкIум зыцигъэпскIыу цыта архъуанэм деж нэри къэувылащ, тIэкIурэ цыта нэужь, и лъакъуитIыр бгыжъэм едзыхауэ тIысри тутын щIигъэнат* (ШэджыхъэщIэ Хь.);

3) гъэпсыкIэ мыуха блэкIа гъэкIэщIа зэманым ит лэжыгъэцIэ + блэкIа жыжъэ эфIэкIа зэманым ит лэжыгъэцIэ (*сытIысри стхыгъащ*): *Ар цымыхъум парткомым и секретарыр тIысри* лъэлэу тхылъ *итхыгъащ* лэжыгъэцIэ *къытрагъэкIыну* (ШэджыхъэщIэ Хь.).

КIэух псалъэ

Зэрытлягъуши, къэбэрдей-шэрджэсыбзэм и зэман категорэр пIалъэ кIыхъ хъуауэ ядж. Абы елэжъа дэтхэнэ зы щIэныгъэлIми езым и еплъыкIэрэ

и бгъэдыхэкIэрэ иIэжщ. Абы кыыхэкIкIэ, зэтэхуэркыым дэтхэнэ зы лэжыгъэми кышщыхэгъэкIа зэман гъэпсыкIэхэм я бжыгъэри, къагъэсэбпа бзэщIэныгъэ фIэщыгъэцIэхэри, зэман гъэпсыкIэхэм я къэхьукIэ нэхьышхьэу къагъэлъэгъуахэри.

Иджырей къэбэрдей-шэрджэсыбзэм иIэу къэлъытэн хуей зэман гъэпсыкIэхэр нэхъ IупщIу кыыхигъэкIауэ убж хьунушщ щIэныгъэлI Къумахуэ М.И. Ар зэрэплъымыкIэ, къэбэрдей-шэрджэсыбзэм и зэралуатэ тешэм иIэщ зэман гъэпсыкIэу 9 [КЧЯ 2006].

1. Ит зэман (*щIалэр лэжыапIэ макIуэ, сабийр къэушауэ машхэ, хьыджэбзым курыт еджанэр къеух*).

2. КъэкIуэнэу зэман

2.1. КъэкIуэнэу гъэкIэщIа зэман (*щIалэр лэжыапIэм кIуэнщ, сабийр шхэнщ, хьыджэбзым курыт еджанэр къиухыщ*).

2.2. КъэкIуэнэу щыз зэман (*щIалэр лэжыапIэм кIуэнущ, сабийр шхэнущ, хьыджэбзым курыт еджанэр къиухынуш*).

3. БлэкIа зэман

3.1. БлэкIа зэман (перфект) (*щIалэр лэжыапIэм кIуаш, сабийр шхаш, хьыджэбзым курыт еджанэр къиухаш*).

3.2. БлэкIа жыжъэ зэман (перфект II) (*щIалэр лэжыапIэм кIуат, сабийр шхат, хьыджэбзым курыт еджанэр къиухат*).

3.3. Елгыта блэкIа зэман (имперфект) (*щIалэр лэжыапIэм кIуэт (кIуэрт), сабийр шхэт (шхэрт), хьыджэбзым курыт еджанэр къиухт (къиухырт)*).

3.4. БлэкIа жыжъэ зэфIэкIа зэман (плюсquamперфект I) (*щIалэр лэжыапIэм кIуэгъаш, сабийр шхэгъаш, хьыджэбзым еджанэр къиухыгъаш*).

3.5. БлэкIа жыжъэ елгыта зэман (плюсquamперфект II) (*щIалэр лэжыапIэм кIуэгъат, сабийр шхэгъат, хьыджэбзым еджанэр къиухыгъат*).

3.6. БлэкIа гъэкIэщIа зэман (аорист) (*щIалэр лэжыапIэм кIуэщ, тхылъыр къыхьри къэкIуэгъаш, сабийр шхэщ зыхуапэри, еджанэр кIуаш, хьыджэбзым еджанэр къиухи аби, дохутыру лэжыаш*).

ТегъэщIапIэхэр Список источников

Бижоев 2021 – Бижоев Б.Ч. Категория времени и проблема систематизации временных форм в кабардино-черкесском языке // Вестник КБИГИ. 2021 № 3 (50). С. 33–41.

Борукаев 1932 – Борукаев Т.М. Грамматика кабардино-черкесского языка. Нальчик: Кабардино-Балкарский Облнаниздат, 1932. 142 с.

ГКЧЯ 1957 – Грамматика кабардино-черкесского литературного языка. М.: Издательство Академии наук СССР, 1957. 240 с.

ГКЧЯ 1970 – Грамматика кабардино-черкесского литературного языка. Часть I. Фонетика и морфология. М.: Наука, 1970. 216 с.

КЧЯ 2006 – Кабардино-черкесский язык в 2-х т. Т. 1 Создание письменности, фонетика и фонология, морфология и синтаксис. Нальчик: Издательский центр Эль-Фа, 2006. 549 с.

Налоев 1956 – Налоев А.Х. Категория времен кабардино-черкесского языка: автореферат дис... на соискание ученой степени кандидата филологических наук. Нальчик, 1956. 22 с.

Ногмов 2020 – Ногмов. Ш. Б. Исторические и филологические труды. Том III. Начальные правила кабардинской грамматики. Начальные правила атыгейской грамматики (в вариантах). Нальчик: ИГИ КБНЦ РАН, 2020 198 с.

Турчанинов, Цагов 1940 – Турчанинов Г. Ф., Цагов М. Грамматика кабардинского языка. М.–Л.: Издательство Академии наук СССР, 1940. 160 с.

Урыс 2001 – Урыс Хь.Ш. Адыгэ грамматикэ. Фонетикэ, морфемикэ, морфологии. Нальчик: Эльбрус, 2001. 232 н.

Яковлев, Ашхамаф 1941 – Яковлев Н. Ф., Ашхамаф Д. А. Грамматика адыгейского литературного языка. М.–Л.: Издательство АН СССР, 1941. 464 с.

Яковлев 1948 – Яковлев Н. Ф. Грамматика литературного кабардино-черкесского языка. М.–Л.: Издательство Академии наук СССР, 1948. 372 с.

References

BIZHOEV B.CH. *Kategoriya vremeni i problema sistematizatsii vremennykh form v kabardino-cherkesskom yazyke* [The category of time and the problem of systematization of temporary forms in the Kabardian-Circassian language] IN: *Vestnik KBIGI*. 2021. № 3 (50). P. 33–41. (In Russian)

BORUCAEV T.M. *Grammatika kabardino-cherkesskogo yazyka* [Grammar of the Kabardino-Circassian language]. Nalchik: Kabardino-Balkarskiy Oblnatsizdat, 1932. 142 p. (In Russian)

Grammatika kabardino-cherkesskogo literaturnogo yazyka [Grammar of the Kabardino-Circassian literary language]. M.: Izdatel'stvo Akademii nauk SSSR, 1957. 240 p. (in Russian)

Grammatika kabardino-cherkesskogo literaturnogo yazyka. Chast' I. Fonetika i morfologiya [Grammar of the Kabardino-Circassian literary language. Part I. Phonetics and morphology]. M.: Nauka, 1970. 216 p. (In Russian)

Kabardino-cherkesskiy yazyk v 2-kh t. T. 1 Sozdaniye pis'mennosti, fonetika i fonologiya, morfologiya i sintaksis [Kabardino-Circassian language in 2 volumes. Vol. 1 Writing, phonetics and phonology, morphology and syntax]. Nalchik: Izdatel'skiy tsentr El'-Fa, 2006. 549 p. (In Russian)

NALOYEV A.KH. *Kategoriya vremen kabardino-cherkesskogo yazyka: avtoreferat dis... na soiskaniye uchennoy stepeni kandidata filologicheskikh nauk* [Category of the times of the Kabardino-Circassian language: abstract of thesis ... for the degree of candidate of philological sciences]. Nalchik, 1956. 22 p. (In Russian)

NOGMOV SH.B. *Istoricheskiye i filologicheskiye trudy. Tom III. Nachal'nyye pravila kabardinskoy grammatiki. Nachal'nyye pravila atykheyskoy grammatiki (v variantakh)* [Historical and philological works. Volume III. The initial rules of Kabardian grammar. The initial rules of the Atyhei grammar (in variants)]. Nal'chik: IGI KBNTS RAN, 2020. 198 p. (In Russian)

TURCHANINOV G.F., TSAGOV M. *Grammatika kabardinskogo yazyka* [Grammar of the Kabardian language]. M.–L.: Izdatel'stvo Akademii nauk SSSR, 1940. 160 p. (In Russian)

URY S H'.SHCH. *Adyge grammatike. Fonetike, morfemike, morfologie* [Kabardino-Circassian grammar. Phonetics, morphemics, morphology]. Nalchik: El'brus, 2001. 232 p. (In Kabardino-Circassian)

YAKOVLEV N.F. *Grammatika literaturnogo kabardino-cherkesskogo yazyka* [Grammar of the literary Kabardino-Circassian language]. M.–L.: Izdatel'stvo Akademii nauk SSSR, 1948. 372 p. (In Russian)

YAKOVLEV N.F., ASHKHAMAF D.A. *Grammatika adygejskogo literaturnogo yazyka* [Grammar of the Adyghe literary language]. M.–L.: Izdatel'stvo AN SSSR, 1941. 464 p. (In Russian)

Авторым теухуауэ

Хэжь М.Р. – филологие щ[эныгъэхэмк]э кандидат, адыгэбзэ секторым и щ[эныгъэ] лэжьак[уэ].

Информация об авторе

М.Р. Хежева – кандидат филологических наук, научный сотрудник сектора кабардино-черкесского языка.

Information about the author

M.R. Khezheva – Candidate of Science (Philology), Researcher of the Sector of the Kabardino-Circassian Language.

Статья поступила в редакцию 08.11.2022; одобрена после рецензирования 05.12.2022; принята к публикации 26.12.2022.

The article was submitted 08.11.2022; approved after reviewing 05.12.2022; accepted for publication 26.12.2022.